

„Magyarul írtam, mert magyar létemre azt tenni kötelességem volt”

A magyar nyelv az orvostudományi értekezésekben 1822–1848

I wrote it in Hungarian language, it was my duty being Hungarian

The Hungarian language in the medical doctoral thesis in 1822-1848

Dörnyei Sándor

Initially submitted April 20, 2011; accepted for publication May 5, 2011

Abstract:

Az első magyar nyelvű doktori értekezés 1822-ben jelent meg, ettől kezdve – előbb igen lassan, majd egyre erőteljesebben – vált jelentősebbé a magyar nyelv használata az egyetemen. Az első években csak néhány „úttörő” vállalkozott arra, hogy szakítva a szokással, így is kövesse a korszellemet, csatlakozzon a politikai, gazdasági, kulturális téren fellendülő megújuláshoz

Az értekezések többsége természetesen valamilyen kórtani, terápiás kérdést dolgoz fel, hiszen a szerzőknek elsősorban a gyakorlati gyógyító munkára való felkészültségükről kellett számot adniuk. Feltűnően sokan azonban azzal a céllal készítették dolgozatukat, hogy a bíráló tanárokon túl a kívülálló, de az egészségügyi kérdések iránt érdeklődő olvasók igényeit is kielégítsék.

Az orvostudományi értekezések tárgyalt időszakában a hazai nyelvújítás lényegében már lezajlott, legfeljebb „utócsatározások” folytak. A szaknyelvekben azonban a fordítások, a folyóiratok stb. ekkor tették időszerűvé a magyar szaktudományok nyelvi problémáit. Az orvosi, de jórészt a többi természettudományi szaknyelv terén is Bugát Pált tekintik a nyelvi mozgalom főalakjának. Mellette azonban feltétlenül meg kell említenünk Schusztner János és Pólya József nevét, hiszen ők is igen tevékenyen kivették a részüket az új „műszavak” kidolgozásában. Bugát hatása nemcsak az Orvosi Tár szerkesztése révén érvényesült, hanem tanítványai az egyetemi előadásain is megismertek az általa terjesztett új magyar szakkifejezésekkel, ha nem is fogadták el ezeket valamennyien.

Kulcsszavak: orvosi magyar nyelv, doktori értekezések, témák

Keywords Hungarian medical language, doctoral dissertations, topics

„Reánk medikusokra is felderülvén azon szerencsés nap melyen magyarul szólhatunk” – írta 1826-ban Cseresnyés Sándor, orvostudományi értekezésének ajánlásában. Alig pár évvel előbb

tört meg a latin nyelv egyeduralkodása az orvosi irodalomnak abban a részében, amelyet az egyetemi disszertációk jelentenek. Az alábbiakban igyekszünk felvázolni, hogy miként alakult a magyar nyelv szerepe ezen a területen.

Az első magyar nyelvű doktori értekezés 1822-ben jelent meg, ettől kezdve – előbb igen lassan, majd egyre erőteljesebben – vált jelentősebbé a magyar nyelv használata az egyetemen. Az első években csak néhány „úttörő” vállalkozott arra, hogy szakítva a szokással, így is kövesse a korszellemet, csatlakozzon a politikai, gazdasági, kulturális téren fellendülő megújuláshoz.

A számok azt mutatják, hogy 1822-től 1848-ig, a disszertációírás követelményének eltörléséig, hogyan erősödött a magyar nyelv használata. Az alábbi kis statisztikában (*I. táblázat*) csak a magyarországi születésű hallgatók munkáit vettük figyelembe, a doktori oklevelet megszerzők között szereplő nem kis számú külföldit (ebben az időszakban 88) kihagytuk. Felvettük viszont a disszertációírás megszűnése után 1848–49-ben még megjelent nyomtatott vizsgatételeket, hiszen ezek nyelvválasztása hozzátartozik a teljes képhez.

1. táblázat. Magyar és idegen nyelvű disszertációk száma és aránya a vizsgált korszakban

	1822 és 1829 között	1830 és 1839 között	1840 és 1849 között
Magyar nyelven	5 (6,25 %)	92 (23,8 %)	155 (57,6 %)
Idegen nyelven	75 (93,75 %)	294 (76,2 %)	114 (42,4 %)

Az idegen nyelvűek között: 3 német, 1 szerb, 1 román nyelvűt találunk, a többi latin. A latin nyelv végig jelentős arányát az is magyarázza, hogy az értekezést író hazai hallgatók között igen nagy volt a nem magyar anyanyelvűek száma.

Kik írtak magyarul?

A szakirodalomban több név fordul elő az első magyar nyelvű értekezés szerzőjeként. Szinnyei József szerint (1897: 907) Kamenszky István írta az első magyar disszertációt 1825-ben. Győry Tibor (1936: 390–391) Flór Ferencet említi „úttörőként”. Réti Endre állapította meg (1974: 3), hogy Terhes Benjámint későbbi tokaji orvosnak az újszülöttek szemgyulladásáról írt disszertációja jelent meg először magyarul 1822 szeptemberében – még hozzá latinul és magyarul. A magyar rész ajánlásában ezt így indokolja meg Terhes: „*Két nyelvenn írtam, deákul a tudományos-kar rendszabásai szerint. Magyarul, részérint követni akarván más külső pallérozott nemzeteknek ebben is dícséretes példájokat, részérint mivel ezzel a magyar, szeretett Nemzetemnek s több, talán azon nyelvet nem értő Hazafi Polgár-Társamnak, nem különben sok jó magyar édes anyáknak [...] tartoztam*” (1822: XX). (Az értekezésből idézett szövegrészeket a maitól sokban eltérő, eredeti helyesírással közöljük.)

Terhest a következő, az 1823. év szeptemberében másodikként Kozarics György, később Békés megyei főállatorvos követte, a veszettségről írt, már csak magyar nyelvű értekezésével.

A magyar nyelvű disszertációk szerzőinek hosszú sorából név szerint is érdemes megemlíteni Arányi (akkor még Lóstajner) Lajost, Bókay (akkor még Bock) Jánost, Gerenday Józsefet, Lumniczer Sándort, Rupp János későbbi egyetemi tanárt, valamint Halász Geizát, Kovács Sebestyén Endrét, Markusovszky Lajost, Pólya Józsefet és Török Józsefet.

Akik nem a magyart választották értekezésük nyelvül, zömmel a hazai nemzetiségekből kerültek ki. Egy részük későbbi irodalmi munkásságában főként a magyart használta. Ezek közül is megemlíthetünk néhány ismertebb nevet: Argenti Döme, Eckstein Frigyes, Lenhossék József, Margó Tivadar, Stockinger Tamás, Toldy (akkor még Schedel) Ferenc, Tormay (akkor még Krennmüller) Károly.

A nem magyar anyanyelvűek között is többen magyarul írták munkájukat. Adler Hermann szinte mentegetőzött: „*Hogy tehát magyarul írtunk, könnyen érthető; de hogy gyakran megérthetetlen magyarsággal élünk, részint onnan jó, hogy még kezdők vagyunk e nyelvben, részint hogy [...] olly téren mozogtunk, hol gyakran új műszavakat kellett faragnunk*” (1846: XX). Az ajánlások nyelve is elárulja, hogy a magyarul írók anyanyelve mi volt. Petrovich Simon szerbül ajánlja értekezését a szerb fejedelem tanácsosának, Kempner József pedig németül a szüleinek.

Miről és kinek írtak magyarul?

Az értekezések többsége természetesen valamilyen kórtani, terápiás kérdést dolgoz fel, hiszen a szerzőknek elsősorban a gyakorlati gyógyító munkára való felkészültségükről kellett számot adniuk. Feltűnően sokan azonban azzal a céllal készítették dolgozatukat, hogy a bíráló tanárokon túl a kívülálló, de az egészségügyi kérdések iránt érdeklődő olvasók igényeit is kielégítsék. Horony Mihály arra szánta tanácsait, hogy „nem csak orvosoknak, hanem minden józan gondolkodású embernek érdekes és hasznos olvasmányul szolgáljanak” (1844: XX). Markusovszky Lajos pedig kifejezetten az orvos kötelességének tartja, hogy nevelje a népet „mint kelljen az egészséget fenntartani, mint kell a betegségtől óvakodni, mint kelljen a népnek ragályok, járványos kórok idején magát viselnie; milyennek kell lenni a ruházatnak, az életmódnak az idő különféle változásai szerint, s azoknak ártalmát mint kell kerülni. Irtsa ki a népben megrögzött babonának az egészségesre károsan ható sokféle nemeit” (1844: XX). Az egészségügyi felvilágosító célú értekezések közül érdemes külön kiemelni azokat, amelyeket a szerzők a nőknek, az anyáknak szántak. „*Jelen értekezésem célja az anyákat a nem szoptatást követő veszélyekkel megismertetni*” – írta Gesztessy László (1842: XX). Horváth Elek „a szoptatás kötelességéről”. Mátéfy Ferenc ugyancsak a csecsemők szoptatásáról, Dubovszky Károly a szoptató anyák betegségeiről, Gelbstein Lipót és Schaller János az újszülöttek gondozásáról, Rothkrepf Ferenc a kisdetek fürösztéséről, Zazula József a dajkákról írt.

„*Mint kezdő orvos az emberi életet kezdeteinél veszem vizsgálat alá [...] reménylve jelen értekezésemmel hazánk leányainak egy hasznos kézi könyvecskét ajándékozhatni, mellynek utmutatása szerint a magzat célirányosan neveltetve, a világnak egészséges polgárává, s szülőinek hosszan tartó örömévé válhassék*” (Flór Ferenc 1833: XX). Kovács Pál a leányok neveléséről, Gottwald Gáspár, Köpf János és Zsidák Ágoston is a kisgyermek neveléséről írt.

De nem feledkeztek meg a disszertálók a szép nem más igényeiről sem. Ezért írt Török József *Egészséget nem rontó szépítő szerek*, Obonyay János *Értekezés a közhasználatú szépítőszerek használatáról*, Rósa Ferenc *A hajápolásról* címmel.

A szélesebb olvasóközönség érdeklődésére számíthattak azok is, akik a gyógyvizekről értekeztek. „*Hogy [...] Hazám nem-orvosainak valamit használjak, választottam az ásványos vizekkel való életmód elő adását, mellyet a többség kedvéért anya nyelvükön írtam.*” – írta

Trombitás Sámuel (1830: XX). „Magyar nyelven értekeztem, részint mivel Hazám ezen cikkelyéről más nyelven szollani szinte hibának tartottam, részint mivel csekély tehetségemhez képest nem annyira a tudományoknak, mint honfi társaimnak használni kívántam, nemzetemhez pedig írni illő, hogy érzeteim, gondolatim nemzeti hangon adjam elő” – vallotta Ötvös Ágoston 1836: XX).

A nemzeti nyelv és az egészségügyi kultúra terjesztésének „kötelessége” – mint a fentiekben láttuk, – szorosan kapcsolódik egymáshoz. Ennek köszönhető, hogy számos dolgozat szól az elsősegélynyújtásról, a mérgezések és a veszettség megelőzéséről, kezeléséről és más közérdekű kérdésekről.

Többen az egészségügyi ellátásban jelentős szerepet betöltő, de a latin nyelvben kevésbé járatos seborvosok (kirurgusok) szakmai ismereteinek a bővítését kívánták szolgálni magyar nyelvű műveikkel. *„Magyarul írtam, hogy munkám közhasznubb (kivált a seborvosok számára), mint lett volna idegen nyelven. Sürgetett erre Honunk s nyelvünk iránt vonzó buzgalmam is [...] A nyelvünkön hatalmaskodó idegen nyelveknek nyügeit, míg időnk van, lerázni siessünk” – írta Pathi Nagy Károly 1830: XX). „Csont törésekről általánosan és különösen s azoknak kórhatározatokról, okokról, jóslatokról, orvoslásokról tanít kis munkám [...] Ezért bátorkodom ezt [...] a magyar ajkú Orvosok és Seborvosok előtt közérdekűvé tenni” – indokolta nyelv választását Pongrácz Mihály (1835: XX).*

Vallomások a magyar nyelvről

Az eddig kiválasztott idézetekben is találunk válaszokat arra a kérdésre, hogy miért írtak magyarul, de többen szükségesnek tartották a magyar nyelvvel és annak szerepével kapcsolatos véleményüket a nagy nyilvánosság előtt is vállalni. A szépen megfogalmazott sorokban hitelesen érezhetjük a reformkor irodalmának, politikai szónoklatainak közvetlen hatását.

„Magyarul írtam, mert magyar létemre azt tenni kötelességem volt. Én a külföldi nyelvek kellemeit tiszteltem, de nem úgy, hogy azokért, sok elfajult példajaként némelly fonák tekintet, balítélet, vagy rettegősködő szükmelyűség miatt anyai nyelvemet megvessem. Fájdalmasan látjuk, hogy sok fiatalaink nem csak a nemzeti öltözetet, hanem a nyelvet is szégyenlik! Csak az a szép, az elmés, a jeles előttök, a mi Francia, Német, Olasz vagy Anglus tollból szakad, mintha bizony a Magyar nyelvben számtalan szép és jó: amazokban pedig semmi kivetni való nem volna! [...] Nem a Természet fia é a Magyar is, szintúgy mint ezek? Nem mérkőzhetik é mindenható nyelve amazokéval?” (Kamenszky 1825: XX).

Kamenszky István ezen soraihoz kapcsolható Kajdacsy István megnyilatkozása is: *„Van egy társaság a legsajátabb értelemben, neve: Haza, s e mi hazánk oltárára különösen így vélek vinni áldozatot ezen rövidke értekezés által is, hogy ezt annak nyelvén, mellyen a tudomány még eddig kevés kincset bír, szólaltatom meg. Vajha e nyelv, melly szó bősége, hajlékonyságával egyaránt képes göröggel, vagy bármely újabb nyelvvel mind tudományokra, mind művészségekre időről időre nagyobb tökélyre fejlődnék!” (1840: XX).*

A korabeli magyar irodalom és sajtó hatását mutatja, hogy több értekező mottóul – Hippokratész, Hallet, Hufeland és mások mellett – a korabeli magyar irodalom remekeiből választott idézetet. Fésüs Menyhért, Vörösmarty: Zalán futásában; Kerner János és Meczner

Ágoston Kölcsey; Korbuly Sándor Jósika Miklós; Eder Ferenc, Fromm Pál, Óváry Pál, Kovács Pál és Kovács Sebestyén Endre Széchenyi műveiben talált értekezéséhez illő sorokat. Bartha Károly teljes Berzsenyi-verset közölt disszertációja előtt. Óváry Pál az alkoholizmus káros hatásait ecsetelve idézte Berzsenyi versét: „Romlásnak indult hajdan erős magyar...”.

Volt olyan értekező is, aki stiláris törekvéseit is megfogalmazta. *„Írás módomban vigyáztam, hogy sem áradozása miatt unalmas, sem szertelen rövidege miatt homályos ne lenne. A világos, szolgálai utánnozástól ment, magával egyező, eredeti menetelű tollat mindenként kedvellem, a nélkül még-is hogy e nyelvünkkel megférhető idegen jónak és szépnek kérhetetlen ellensége volnék, vagy lenni akarnék”* (Pathi Nagy Károly 1860: XX).

Az orvosi szaknyelv és az új „műszók” faragása

Az orvosdoktori értekezések most tárgyalt időszakában a hazai nyelvújítás lényegében már lezajlott, legfeljebb „utócsatározások” folytak. A szaknyelvekben azonban a fordítások, a folyóiratok stb. ekkor tették időszerűvé a magyar szaktudományok nyelvi problémáit. Az orvosi, de jórészt a többi természettudományi szaknyelv terén is Bugát Pált tekintik a nyelvi mozgalom főalakjának. Mellette azonban feltétlenül meg kell említenünk Schuszter János és Pólya József nevét, hiszen ők is igen tevékenyen kivették a részüket az új „műszavak” kidolgozásában. Bugát hatása nemcsak az Orvosi Tár szerkesztése révén érvényesült, hanem tanítványai az egyetemi előadásain is megismertek az általa terjesztett új magyar szakkifejezésekkel, ha nem is fogadták el ezeket valamennyien.

Az orvostudományban magának megfelelő helyet követelő magyar nyelv kérdéseiről az értekezések közül jó néhányan nyilvánítottak véleményt. A legalaposabban talán Batsó Bálint fejtette ki álláspontját: *„Látom, sokan lesznek, kik meg ütközve, rántzos homlokkal így fognak meg szollamlani: minek ez a magyar magyarázat a deák mellett? Felelet azért, hogy a haza ügyében, a tudományos nyelv tökéletesítésén igyekező jó hazafiak fáradságok jutalmát néminemű részben e munkátskában is láthassák [...]. Azért, hogy [...] [az új] mesterszók erősebb lábra kapjanak, több kézben és szájban forogjanak, hogy azoknak hasznát és szükséges voltát mások is, a kik a dologhoz értenek által látván igyekezzenek azt elő segélleni, tökéletesíteni, s benne né talám található gyengeségeket jobbitani, bizony tanáts adásaikat örömmel fogadjuk [...]. A kik pedig meg átalkodott makatssággal a régi zavaros, mindenünnen tóldozott föltozott nyelv mellett akarnak maradni, és semmi tekintet nem adó rántzos homlokkal kiáltják, hogy még újj tudományokban és mesterségekben sem kell a nyelv tisztaságán igyekezni, hanem a holt görög és deák mesterszókat meg kell tartani, hogy az által tudákosságok annál inkább kitessék, azoknak először azt felelem, hogy egy átaljában nem igaz hazafiak, méltatlan szopják ennek az áldott jó magyar hazának emlőjit, nem esmerik tulajdon nyelveket, melynek méltóságával, tökéletességével, lágyságával, hajthatóságával egy nyelv se bir a mai élő európai nyelvek közül ,...].Teremt és teremthet szükségéhez képest minden tárgyra újj szót, melyet a leg tudatlanabb is fog érteni, leginkább első hallásra képzelődést szül benne, melly továbbá esmertté válik, végre elesméri tulajdon magáénak lenni”* (1846: XX).

Hasonló értelemben foglalt állást Pathi Nagy Károly. Ő egyúttal az új szakszavakkal kapcsolatos igényét is megfogalmazza: *„A műszók elfogadásában a határozottságot, rövideget, eredetiséget s delihangzást kellő figyelemmel tartani törvényül néztem. Minél nagyobb mértékben fellelhettem ezen tulajdonokat valamely újabb készülletben, annál hajlandóbbnak kelle lennem annak elfogadására”* (1830: XX).

Fekete Károly az orvosi szaknyelv magyarításán tevékenykedőket is kiemeli: „*E tudományokbani magyar műszók művelésén dolgozott ugyan több jeles hazafi, de ezen fokra emeltetését, mellyen jelenleg áll, néhai Pr. Schusztter János és leginkább Pr. Bugát Pál csüggedhetetlen fáradozásainak köszönhetjük. A műszókra nézve tehát főleg Pr. Bugát Pált követtem*” (1840: XX).

Hasonló értelemben, de lelkes hangon nyilatkozott Kajdacsy István: „*Adná a jó ég, hogy azon érczakarató, hőkeblű, minden nehézségeket legyőzni igyekező s a betvegyes orvosi magyar nyelv gyógyításán olly fáradhatatlan szorgalommal s buzgalommal munkáló férfiak, kiknek neve közt, mint első csillag ragyog prof. Bugát Pálé, minél hamarább szedhetnék öröm virágit azon magvaknak, miket olly igen kopár földbe vetének!*” (1840: XX).

Schusztter és Bugát közvetlenül is segítette a hozzájuk forduló értekezőket: „*Tudományunk sok új dolgokkal s képzetekkel nevedekvén, új szóra volt szükségünk. Ezekre nézve követtem újjabb íróinkat, különösen pedig T.T. Schusztter János és T.T Bugát Pál, Hazánk nyelve körül nem kis haszonnal fáradozó Professor Urakat – kik is a legnagyobb keggely s készséggel segítettek az új szók használásában, s a nem lévők tsinálásában. Vegyék háládatos köszönetemet!*” – írta Trombitás Sámuel (1830: XX).

Az értekezők közül többen maguk is beálltak az „új műszók faragóinak” sorába. Halász Geiza a kopogtatásról és a hallgatózásról írva bevallja: „*Ezen tárgyról anyanyelvünkön munka még nem létező, a műszavak fordításával s részint csinálásával is kellett bajlódnom. Pesti gyakorló orvos dr. Illés úrnak azonban, ki most a Skoda munkájának magyarra fordításával foglalkozik, némelly szavait elfogadtam*” (1841: XX).

Az új szavak, kifejezések terjesztését többen úgy is segíteni kívánták, hogy a korábban használt és így ismert görög–latin vagy német megfelelőket zárójelben kitétték az új mellé. Patzek Károly azt írta: „*Az újabb szavakkal nem mindenütt éltem, s többnyire német és deák jelentésöket is hozzájok tettem*” (1833: XX). Balogh József pedig a „próbamunkáját olvasni szándékozóknak” kis szójegyzékben közli a legfontosabb új szavakat.

A tárgyalat két és fél évtized alatt a magyar nyelv felzárkózott a latin mellé, és az új nemzedék a kialakuló magyar orvosi szaknyelv használatát nemcsak elfogadta, hanem szinte meg is követelte.

Irodalom

- ADLER Herman 1846. *A gyógytani rendszerek Paracelsustól korunkig*. 1. füzet. Pest.
BATSÓ Bálint 1830 *Dissertatio inauguralis chemico-pharmacologico medica sistens praeparata quaedam aevo recentiori in usum medicum vocata*. Pest. [Csak a címlap latin.]
CSERESNYÉS Sándor 1826. *Orvosi értekezés a köszvényről*. Buda.
FEKETE Károly 1840. *Értekezés a szoralról*. Pest.
FLÓR Ferenc 1833. *Kisdedápolás*. Pest.
GESZTESSY László 1842. *Orvosi szózat az anyákhoz*. Pest.
GYÖRY Tibor 1936. *Az Orvostudományi Kar története*. Budapest.
HALÁSZ Geiza 1841. *Értekezés a kopogtatás és hallgatózásról*. Pest.

HORONY Mihály 1844. *A mérgezésről általjában és némely közönségesen előforduló gyakori étetésekről.* Pest.

KAJDACSY István 1840. *Értekezés a kőszén hamagról.* Buda.

KAMENSZKY István 1825. *Orvosi értekezés a magyarországi levegő egészséges létéről.* Pest.

MARKUSOVSKY Lajos 1844. *Az orvos mint nevelő.* Pest.

ÖTVÖS Ágoston 1836. *Orvosi értekezés Erdély ország gyógyvizeiről.* Buda.

PATHI NAGY Károly 1830. *Orvosi értekezés azon nyavalyákról, melyek a seborvosok orvosi klinikumában az 1828/29. oskolai év leforgása alatt gyógyítottak.* Pest.

PATZEK Károly 1833. *Emberesmértető töredék.* Pest.

PONGRÁCZ Mihály 1835. *Értekezés a csonttörésekről általánosan és különösen.* Buda.

RÉTI Endre 1974. *Régi orvosi dissertatiók.* Budapest.

SZINNYEI József 1897. *Magyar írók élete és munkái.* V. köt. Budapest

TERHES Benjámín 1822. *Dissertatio inauguralis medica de ophthalmia neonatorum.* Pest.
[Csak a címlap latin]

TROMBITÁS Sámuel 1830. *Értekezés az ásványos vizek használások módjáról.* Pest.